

ՄԲԼԻՈՒԹՅԱՆ
ՅԱՊԵՏ

ԼԱՇԽԱՆՆԵՐԻՆԻՍՏԻՆ
ՕՒԼԵՐԻՆՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐՈՒՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

«Վիկտորիա» միգրացային բարեգործական հիմնադրամի նպատակն է շարունակել հայկական հիշատակների, քաղաքական, պատերազմական և այլ ցեղանիների հանդեպ պաշտոնական համահարգման մշակութային հոշոտության պահպանության և ուսումնասիրության կարևորության մասին: Մենք կարծում ենք, որ մշակութային արժեքների պահպանության գործում չպետք է լինեն ցամաքային և ազգային սահմաններ, քանի որ միմյանց հանդիմանակությունը և կրոնների ու մշակութային միջև փոխադարձ հարգանքն են խաղաղության և միգրացային կայունության գրավական:

Հիմնադրամի նախաձեռնությունների մեջ կարևոր տեղ է գրավում հայկական մշակութային ժառանգության պահպանությունն ու հանրահայտումը: Հարկապես ուշադրություն է դարձվում այն բնագավառներին, որոնք նախկինում ինչ-ինչ պարզապես ուշադրությունից դուրս էին մնացել, որոնց թվում է նաև որոնասկարչությունը:

Հիմնադրամի նպատակն է գաղափարը ձևել է 2017 թ., Դավիթյան, Մուրթ Նիկողայոս Աթանասյանի նախաձեռնությամբ: 2018 թ. հիմնադրամի միջոցով կազմակերպվեց «Դավիթյան, Վերածնունդ հրաշալիք» գրքի շեղ հրատարակությունը, որին հաղորդեցին նաև շնորհակալագրություններ, Երևանում, Մոսկվայում և Միլանում: Միաժամանակ տեղի ունեցավ որոնասկարչության խնդիրներին նվիրված մասնագիտական ֆեմինարներ: Ծառակերտվող գործունեության այս ուղղությունը, հիմնադրամի հովանավորում է «Հայկական որոնասկարչություն, գիտական հոգևածների և կոյտերի ժողովածու» գրքի հրատարակությունը, որտեղ առաջին անգամ, գրեթե ամբողջական ընդգրկված, կերպարացվում է հայկական որոնասկարչությունը՝ հեռավոր շրջանից մինչև մեր օրերը:

Գայանե Գեորգյան

«Վիկտորիա» միգրացային բարեգործական հիմնադրամի հիմնադիր և նախագահ

The “Victoria” International Charitable foundation was created so as to remind the general public of the importance of preserving and studying the world’s historical and cultural heritage that is exposed to natural, political, military or other dangers. We are convinced that there should be no territorial and national boundaries for the preservation of cultural values, since only tolerance and mutual respect among various religions and cultures are the basis of peace and international stability.

The preservation and awareness-raising of the Armenian cultural heritage have an important place among the Foundation's initiatives. Particular attention is paid to those spheres which were previously more or less ignored for some reason, including wall painting.

The idea of creating the Foundation was born in 2017 in Dadivank, inspired by the fresco of St. Nicholas the Wonderworker. In 2018, the Foundation published the book “Dadivank: A Reborn Wonder”, followed by presentations in Stepanakert, Yerevan, Moscow and Milan. At the same time, professional discussions on the issues of frescoes were held. Continuing this direction of activity, the Foundation sponsors the publication of the book “Armenian Frescoes. Collection of Scientific Articles and Materials”. In this book for the first time the Armenian wall painting, with almost complete coverage, is presented from ancient times to our days.

Gayane Georgyan

Founder and Director of “Victoria” International Charitable Foundation

“VICTORIA” INTERNATIONAL CHARITABLE FOUNDATION

ARMENIAN FRESCOES

Collection of scientific articles and materials

Compiled and edited by

Karen Matevosyan

Yerevan 2019

«ՎԻԿՏՈՐԻԱ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու

Կազմող և խմբագիր՝

Կարեն Մաթևոսյան

Երևան 2019

ՀՏԴ 75.05(479.25)

ԳՄԴ 85.14(5Հ)

Հ 253

**Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ**

Հայկական որմնանկարչություն

Հ 253 գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու/ Կազմող և խմբագիր՝ Կ. Մաթևոսյան
- Եր: 2019,- 400 էջ :

Ժողովածուն հայկական որմնանկարչությանը նվիրված առաջին ընդգրկուն հրատարակությունն է, որը պարունակում է հոդվածներ և նյութեր ինչպես հայտնի՝ ուսումնասիրված, այնպես էլ նորահայտ կամ սակավ հետազոտված բազմաթիվ որմնանկարների վերաբերյալ:

Նախատեսված է արվեստաբանների և հայ մշակույթով հետաքրքրվող ընթերցող լայն հասարակության համար:

ՀՏԴ 75.05(479.25)

ԳՄԴ 85.14(5Հ)

ISBN 978-9939-0-3043-2

© Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են
Ժողովածուի հեղինակային իրավունքները վերապահված են կազմողին
և յուրաքանչյուր հոդվածի դեպքում՝ հեղինակին (2019)
© Տպագրության համար՝ «Վիկտորիա» հիմնադրամ, 2019

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՄԵԾԱՐԺԵՔ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ

(Թեոդորոս Քեսունցու «Քրիստոսը Փառքի մեջ» որմնապատկերը)

Հայերի ներկայությունը Եգիպտոսում ունի հազարամյակների պատմություն: Դարերի ընթացքում նրանք կարևոր մասնակցություն են ունեցել երկրի քաղաքական, ռազմական, գիտական ու մշակութային կյանքին, տարբեր ժամանակներում տալով արժանահիշատակ գործիչներ, որոնք իրենց անունն են անմահացրել Եգիպտոսի պատմության մեջ¹: Հավատարիմ նախնյաց հավատքին՝ նրանք կառուցել են եկեղեցիներ դեռևս վաղ քրիստոնեության շրջանից:

Հայոց ներկայությունը Եգիպտոսում ավելի հզորացավ երկրի կառավարիչներ Ֆաթիմյանների ժամանակաշրջանում (969-1171): 11-րդ դդ. հայերը Եգիպտոս էին գաղթում հիմնականում Կիլիկիայից և Սիրիայից՝ խուսափելով միջինասիական քոչվոր ցեղերի ասպատակություններից: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ այդ դարում շուրջ 30 000 հայ հավաքվեց Եգիպտոսում²: 11-12-րդ դդ. հայերը Եգիպտոսում ունեին շուրջ 35 վանք ու եկեղեցի: 1087 թ. նավաբեկության հետևանքով Եգիպտոսում հայտնված Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերի քրոջ որդի Գրիգորիսը հաստատվում է այստեղ, դառնում եգիպտահայերի հոգևոր առաջնորդը, զբաղվում նաև տեղի այլ քրիստոնեական եկեղեցիների հետ դավանաբանական-ծիսական հարցեր քննարկելու ու համաձայնեցնելու հարցերով: Նա եգիպտահայերի առաջնորդն էր մինչև 1120-ական թվականները³, և հենց նրա աթոռակալության տարիներին վերին Եգիպտոսի ղպտական Անբա Շենուդե վանքի եռախորան եկեղեցու ավագ խորանի կոնքում⁴ ստեղծվում է «Քրիստոսը Փառքի մեջ» հայկական որմնանկարչության հրաշալի ստեղծագործությունը, որի ներկագիր արձանագրության մեջ պահպանվել է նաև նկարչի անունը՝ Թեոդորոս: Անբա Շենուդե վանքն առավել հայտնի է (դեռևս 13-րդ դ.) Սպիտակ վանք անունով (Դեյր էլ-Աբյադ): Այն հիմնվել է 4-րդ դ. և հաջորդ դարում արդեն

¹ Եգիպտահայ գաղութի պատմությանը նվիրված մեծաթիվ գրականություն կա: Մասնավորապես. **Ա. Ալպոյա-ճեան**, Արաբական միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը, Գահիրէ, 1960, **Ա. Աբրահամյան**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, հ. 2, Երևան, 1967, **Հ. Թովուդյան**, Էջեր եգիպտահայ հին գաղութի պատմությունից, «Էջմիածին» 1962, Ը, էջ 40-46, **Նուբար Տեր-Միքայելյան**, Եգիպտահայ գաղութը Ժ-ԺԲ դարերում և հայկական եկեղեցիները, «Էջմիածին» 1993, Է-Ը, էջ 55-69, ԺԱ-ԺԲ, էջ 81-92, «Էջմիածին» 1994, Զ-Է, էջ 98-109, **Անժել Գափոյան-Գույումճյան**, L'Egypte vue par des armeniens, Paris 1988, **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Վահրամ Պահլավունին Ֆաթիմյան խալիֆայության վեզիր, «Հոգվածների ժողովածու», Երևան, 2003, էջ 531-542 և այլն:

² **Մատթեոս Ուռհայեցի**, «Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 211:

³ Գրիգորիսի մասին տե՛ս **Գ. Դանիելյան**, Հայկական վանքերի և եկեղեցիների մասին հիշատակություններ Արու ալ-Մաքարիմի երկի անհայտ էջերում, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 26, 2018, էջ 22-51, **Վ. Թորոսյան**, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (XI դարի կեսեր-XII դարի սկիզբ), Երևան, 2018:

⁴ Համարվում է, որ ժամանակին դա վանքի գանձատունն է եղել:

դարձել է դպտի վանականության հռչակավոր կենտրոններից մեկը: Ահռելի չափեր ունեցող այս կառույցից այսօր մնացել են միայն ավերակներ, կանգուն է միայն եկեղեցին (նկ. 1):

«Քրիստոսը Փառքի մեջ» որմնանկարը

Սպիտակ վանքի հայկական որմնանկարը ներկայացնում է «Քրիստոսը Փառքի մեջ» պատկերագրական հորինվածքը, որը քրիստոնեական արվեստում հայտնի է վաղ շրջանից (նկ. 2): Որմնանկարի կենտրոնում պատկերված է Հիսուս Քրիստոսը: Նա նստած է լայն թիկնամասով, գոգավոր նստատեղով, զարդարուն արքայական գահին⁵, որը ներկայացված է մանրակրկիտ ու հետաքրքիր մանրամասներով (նկ. 3): Գահի թիկնամասն ու նստատեղի հատվածը ցանցկեն է, բաժանված քառակուսի հատվածների: Թիկնամասի քառակուսիների ներսի տարածքը գունավորած է սևով:

Գահի ստորին հատվածի քառակուսիների մեջ պատկերված են ութ թևանի զարդեր, որոնք կառուցվածքով անիվներ են հիշեցնում: Գահի մնացած հատվածները պատված են բուսական զարդերով, իսկ ներկայացման կերպն ու գույնը հուշում են, որ այն փայտից է: Ակնհայտ է, որ Թեոդորոս նկարիչը որմնանկարում կրկնել է իրեն քաջածանոթ գահի օրինակ:

Տպավորիչ է գահին բազմած Քրիստոսի կերպարը: Նա, ըստ ընդունված պատկերագրական և խորհրդաբանական ըմբռնումների, ներկայացված է որպես Թագավոր: Դրա խոսուն վկայությունը ոչ միայն արքայական գահն է, այլև ծաղկազարդ բարձր, որը ճկվել է Քրիստոսի մարմնի ծանրության տակ: Նա աջ ձեռքը պարզել է վեր, ձախով պահում է փակ գիրք, որը հենել է ձախ ոտքին:

Գրքի կազմը զարդարված է խաչով, որից ելնող ճաճանչները այն դարձնում են ութ թևանի: Խաչաթևերը պսակվում են կլորակներով: Խաչի բնագարդը նույնպես ութ թևանի է: Գրքի կազմի չորս անկյուններում հրեշտակների ոճավորված պատկերներ են (նկ. 4): Ինչպես կտեսնենք ստորև, Թեոդորոսը ութ թիվը պատահական չի օգտագործել այս հորինվածքում:

Ցավոք ժամանակի ընթացքում պատկերը կորցրել է նախնական գունակազմի պայծառությունն ու հագեցվածությունը, իսկ որոշ հատվածներ ընդհանրապես կորստյան են մատնվել: Մասնավորապես Քրիստոսի աջ ավեր զատորոշվում է միայն ուրվագծով:

Հիսուս Քրիստոսի կերպարի հանդերձներն են. երկնագույն քիտոնը (հավանաբար եղել է կապույտ), բաց մանուշակագույն թիկնոցը (կարմիր): Աջ բազկի սկզբնամասում երևում է սպիտակ շապկի մի հատվածը: Քիտոնն ու թիկնոցը ամբողջովին ծածկում են նրա մարմինը, բաց են միայն ոտնաթաթերը: Հանդերձանքի ծալվորումն ըստ պահպանված ուրվագծերի բավականին աշխուժ է և դինամիկ: Թիկնոցի մի հատվածը գրկել է Քրիստոսի իրանը, մյուս հատվածը նա հավաք բռնել է ձախ ձեռքով:

Թեոդորոսը մանրակրկիտ մշակել է նաև Քրիստոսի դեմքը: Նրա հայացքը խիստ է, աչքերը սաստող՝ ուղղված անմիջապես դիտողին: Գլուխը զարդարող լուսապսակից հատվածներ են պահպանվել: Խիտ մազերը պսակվում են ծնոտի տակ: Մորուքը կարճ է ու երկատված⁶:

⁵ Որմնանկարի նկարագրությունը տալիս ենք ըստ Հրայր Բազե Խաչերյանի տրամադրած լուսանկարների:

⁶ Հետաքրքիր է, որ ինչ-որ ժամանակ նրա դեմքի ճակատային հատվածը ծածկված է եղել սպիտակ խեցեքանդակով, որի աջակողմյան հատվածը հիմա չկա: Միջնադարյան քրիստոնեական արվեստում խեցին համարվել է Աստվածամոր նշանակը: Այստեղ միջնադարյան մեկնիչները խորհրդաբանական զուգահեռ են տարել խեցի-Աստվածամոր և մարգարիտ -Հիսուս Քրիստոսի միջև: Խեցին հաճախ է պատկերվել դպտական արվեստում: Սակայն ինչու է այդ խորհրդանիշը հայտնվել հայկական որմնանկարի վրա, դժվար է բացատրել:

Գահակալ Քրիստոսի թիկունքում պատկերված է կլոր մանդոլան (փառապսակը) զարդարուն երիզով, որի մեջ կան հայերեն գրություններ: Արտաքինից մանդոլայի երիզին հաված են եզեկիելի տեսիլքում նկարագրված չորեքկերպյանները՝ մարդը, առյուծը, արծիվը և ցուլը, որոնք կրում են մանդոլան իրենց ռճավորված և բազմաթիվ աչքերով ծածկված թևերով (նկ. 6): Աչքերի առկայությունը մատնանշում է, որ չորեքկերպյանները քերովքեններ են՝ Աստծո խորհրդավոր գահը⁷, որոնք հայելով իրենց վրա բազմած Աստծուն, լցվում են կատարյալ իմաստությամբ:

Որմնանկարի աջ և ձախ ստորին հատվածում շրջանակների մեջ պատկերված են չորս ավետարանիչները՝ ըստ չորեքկերպյանների հերթականության: Այսպես. մարդ (կամ հրեշտակ)՝ Մատթեոս, առյուծ՝ Մարկոս, արծիվ՝ Հովհաննես և ցուլ՝ Ղուկաս: Այս խորհրդանշանները վերաբերում են ոչ միայն ավետարանիչների, այլև Հիսուս Քրիստոսի կերպարին: Մարդը (կամ հրեշտակը) խորհրդանշում է Քրիստոսի փրկչական առաքելությունը, առյուծը՝ արքայական զորությունը, ցուլը՝ քալչարար զոհաբերությունը խաչի վրա և վերջապես արծիվը՝ նրա բարձրաթռիչք ու խորախորհուրդ վարդապետությունը:

Ավետարանիչները պատկերված են նստած գրելու պահին, Մարկոսն ու Հովհաննեսը խոհական դիրքով են (նկ. 4, 5): Հովհաննեսի աթոռակի հենարան ութ թևանի զարդը հար և նման է Հիսուսի գահի նմանատիպ զարդերին: Ավետարանիչի առջև գրակալ է և սեղան, որի վրա պատկերված են գրչության պարագաներ: Մագաղաթին և գրակալից կախ ընկած բաց գալարափաթեթին գրված են Ավետարանի սկզբնատողերը: Նույնն է նաև Ղուկասին ներկայացնող պատկերում:

Կոնքի կամարատակի հատվածում կան փոքրադիր որմնապատկերներ: Աջակողմյանում կլորակի մեջ Ս. Աստվածամոր կիսանդրին է՝ խնդարկուի դիրքով: Նրանից ցած, նույնպես կլորակի մեջ, հրեշտակի պատկեր է: Ձախից դեմ դիմաց Ս. Հովհաննես Մկրտիչն է՝ ձեռքին բաց գալարափաթեթ անընթեռնելի գրությամբ: Այն բացված է դեպի վեր և թողնում է օրինաց տասնաբանյա տախտակի տպավորություն: Հովհաննես Մկրտչի պատկերագրությանը հատուկ է գալարափաթեթի կիրառումը, սակայն այդ օրինակներում այն կախ է ընկած: Հավանաբար կամարատակի տարածքի սղությունն է խանգարել նկարչին ընդունված ձևով պատկերել Մկրտչին՝ չխախտելու համար ընդհանուր հորինվածքի համաչափությունները: Եվս մեկ հրեշտակ՝ միանգամայն նման նախորդին, պատկերված է Հովհաննես Մկրտչի կերպարի ստորին հատվածում: Այս կերպարների առկայությունը գահակալ Քրիստոսի հետ ներկայացնում է Դեիսիս պատկերագրական թեման:

«Քրիստոսը Փառքի մեջ» պատկերագրական տարբերակը հայտնի է 7-րդ դարից (Սինայի Ս. Կատարինե վանք): Քրիստոնեական արվեստում նմանատիպ հորինվածք ունեն նաև «Հինավուրցն Աստված» (6-րդ դ., Հռոմի Ս. Կոնստանցա եկեղեցի), «Քրիստոս Պանտոկրատոր» (Ամենակալ) (6-րդ դ., Սինայի Ս. Կատարինե վանք)», «Գահակալ Քրիստոս» պատկերագրական տարբերակները: Այս բոլոր պատկերագրությունները ձևավորվել են աստվածաշնչյան վախճանաբանական գրվածքների ազդեցությամբ: Պատկերագրական տարբերությունները մանրամասների մեջ են, որոնք չեն խաթարում բուն ասելիքը:

«Քրիստոսը Փառքի մեջ» հայկական որմնանկարում և ընդհանրապես այս պատկերագրական թեմայում գահը, որին բազմած է Հիսուս Քրիստոսը, ունի տեսանելի և անտեսանելի տիեզերքի խորհուրդը: Այստեղ Քրիստոս արքան ներկայանում է որպես տեսանելի և անտեսանելի

⁷ Եզեկ. Ա, 4-28: Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանների, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1994:

արարչագործության թագավոր և դատավոր: Կենաց Գիրքը (Ավետարանը), որ կա նրա ձեռքին, հատկապես երբ փակ է, խորհրդանշում է Քրիստոսի զոհաբերությունը հանուն մարդկանց փրկության (Հովհ. Ե 1-12): Որմնանկարում Թեոդորոսի կիրառած ութ թվի խորհրդաբանությունն ամբողջացնում է այս պատկերի ասելիքը: Այս թիվն ապագա դարի՝ Աստծո արքայության խորհուրդն ունի, որպես անմահության և Երկրորդ արարչագործության նշանակ: Եվ որպես լրացում Թեոդորոսը պատկերել է Դեիսիսը: Աստվածամայրն ու Հովհաննես Մկրտիչը բարեխոսում են ահեղ Արքայի առջև մարդկանց փրկության համար:

Սպիտակ վանքի եկեղեցու հյուսիսային խորանի կոնքում կա ևս մեկ որմնանկար, որը ներկայացնում է «Երկրորդ գալուստ» տեսարանը՝ խորհրդանշական պատկերագրությամբ՝ մեծադիր խաչապատկերով (նկ. 7): Այստեղ նույնպես կենտրոնական հորինվածքն ուղեկցվում է Դեիսիս դրվագով: Ամենայն հավանականությամբ որմնանկար է եղել նաև հարավային խորանի կոնքում, որը չի պահպանվել: Ներկայում այն ծածկված է սպիտակ սվաղով: Նշենք, որ «Երկրորդ գալուստ» որմնանկարը նույնպես վախճանաբանական բնույթ ունի: Բնականաբար երրորդ՝ այժմ կորսված որմնանկարը թեմատիկայով պետք է շարունակեր ու լրացներ առաջին երկուսին:

Ներկագիր արձանագրությունները

Բուն որմնանկարին վերաբերող երկու կարճ գրություն պահպանվել է Քրիստոսի Մանդոկայի մեջ: Մասնավորապես Հիսուսից աջ և ձախ նրա անվան հայերեն և հունարեն փակագրերն են: Դրանց տակ նույն հաջորդականությամբ նույնպես գրություններ են. աջ մասում՝ «Ք(րիստո)ս տ(եառ)ն Գրիգորին ազնական լից(ի)»⁸, իսկ ձախում գեղագիր փակագիր է՝ թվականի նշումով. «ՇՀԳ» (1124 թ.) (նկ. 8):

Սպիտակ վանքի որմնանկարը արժեքավոր է նաև նկարչի մասին վկայող հայերեն ու ղպտերեն ներկագիր արձանագրություններով: Ավետարանիչների ու մանդոկայի միջև գտնվող ազատ տարածության մեջ հանդիպակաց գտնվում են հայերեն ու ղպտերեն նշանավոր ներկագիր արձանագրությունները (նկ. 4-5):

Հայերենը հետևյալն է. «Թեոդորոս նկարիչ եւ գրիչ ի գաւառէն Քէսնոյ, մերժ ի կամուրջն Շնջեոյ, ի գեղջէ որ կոչի Մախթլէ, եւ հայր իմ Քրիստափոր քարգործ, Ա(ստուա)ծ նմա ողորմեսցի եւ ձեզ եւ մեզ եւ այց արասցէ ամենայն հայոցս որք եմքս ի ծառայութեան յեգիպտոսս ի հայրապետութեանն տ(եառ)ն Գրիգորի քեր որդիոյ Գրիգորիսի, որ տ(է)ր Վահրամն կոչիւր»⁹:

Կիլիկիայից արևելք գտնվող Քեսունի բերդի շրջակայքը 11-րդ դ. երկրորդ կեսից հայաշատ շրջան էր, որտեղ 1086-1117 թթ. գոյություն է ունեցել Գող Վասիլ իշխանի հիմնած հայկական իշխանությունը: Հայերեն արձանագրությունն արժեքավոր է ինչպես մի շարք տեղանունների, այնպես էլ անձանց հիշատակության տեսակետից, որոնցից մեկը Գրիգոր Վկայասեր (Վահրամ) կաթողիկոսն է (1066-1105), մյուսը նրա քրոջ որդի, եգիպտահայերի առաջնորդ Գրիգորիսը: Վերջինիս անունն է նաև հիշվում մանդոկայի վերը նշված արձանագրության մեջ:

Արձանագրությունից տեղեկանում ենք նաև, որ Թեոդորոսը սերում էր քարգործ վարպետի ընտանիքից և իրեն կոչում է նկարիչ և գրիչ:

Ղպտերեն արձանագրությունը հետևյալն է. «Թեոդորոս նկարիչ Թերբերդից: Թող տերն

⁸ Շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի աշխատակից, վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանին գրությունը վերծանելու համար:

⁹ Հնագրական առումով արձանագրությունը հետաքրքրական է երկտառ «եւ»-ից միատառ «և»-ին անցումի տարբերակով:

մեր Հիսուս Քրիստոս օրհնի և պահպանի կյանքը մեր աստվածասեր, գթասիրտ եղբոր Շենուդե վարդապետի, այս վանքի վանականի, հանգուցյալ Պաֆնուտիոսի որդուն այն բանի համար, որ նա ապահովեց պահպանությունը այս պատկերի մեր հայր աբբա Պողոս վարդապետի օրերում: Հայրն իմ Ջաքիել երկրորդը (իշխանությամբ): Հիսուս Քրիստոս իսկությամբ թագավոր առ մեզ: Մարտիրոսաց ժամանակաշրջան 840 (+ 284=1124)»¹⁰:

Այս սկզբնական արձանագրություններից բացի, հավանաբար մի փոքր ուշ շրջանին է վերաբերում Մատթեոսի և Մարկոսի պատկերների հարակից հատվածում պահպանված հայերեն ներկագիր արձանագրությունը՝ ոմն Սարգսի և Խաչատուրի անուններով: Այստեղ նրանք գանգատվում են հանքերում իրենց չարքաշ կյանքից և հայցում Աստծո ողորմությունը:

Որմնանկարի ուսումնասիրության պայմանությունից

Սպիտակ վանքը, որը ոչ միայն ղպտական, այլև քրիստոնեական հնագույն հուշարձաններից է, մշտապես գտնվել է զանազան հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Բնականաբար անդրադարձեր են եղել նաև հայկական որմնանկարին: Նրանցից մեկը՝ ռուս ղպտագետ Վ. Գ. Բոկը, երկու անգամ՝ 1888-1889 և 1897-1898 թթ. ուսումնասիրել է ղպտական հուշարձանները, որոնց թվում Սպիտակ վանքի համալիրը, որի արդյունքներն ամփոփել է 1901 թ. առանձին գրքով¹¹: Որմնանկարի նրա նկարագրությունից պարզվում է, որ Հիսուսի գլուխը եղել է վնասված, նրա հագուստի գույները Բոկը նկարագրում է հետևյալ կերպ՝ քիտոնը երկնագույն է, թիկնոցը՝ դարչնագույն, իսկ մանդոլան՝ ոսկի: Մանդոլայի միջի հայերեն գրությունը, հղելով Ն. Մառին, Բոկն ընթերցում է որպես «տեր Գրիգորը կառուցեց»¹²: Կոնքի կամարի ստորին մակերեսին Վ. Բոկը նշում է վեց փոքր կիսանդրի պատկեր շրջանակների մեջ իրարից բաժանված զանազան զարդանկարներով, որոնք ըստ նրա ներկայացնում են սրբերին¹³: Սակայն նկատենք, որ Վ. Բոկի նշած տեղում կա չորս պատկեր, որոնցից շրջանակների մեջ են երեքը՝ Ս. Աստվածածինը և երկու հրեշտակները, Հովհաննես Մկրտչի պատկերը շրջանակ չունի և իր չափերով գերազանցում է նախորդներին: Որմնանկարի ստեղծման ժամանակի մասին Վ. Բոկը լռում է, նշում է միայն, որ ղպտական ներկագիր արձանագրությունը վերաբերում է 1124 թ.¹⁴:

Իր հայտնի աշխատության մեջ որմնանկարին անդրադարձել է նաև Յ. Ստրժիգովսկին¹⁵:

Հայ հեղինակներից առաջինը որմնանկարին անդրադարձել է Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը¹⁶: Նա, հիմնվելով տեղական ավանդության վրա, հաղորդում է, որ Սպիտակ վանքը կառուցվել է 1-ին դարում հին եգիպտական տաճարի տեղում: Թ. Գուշակյանը վանքն ուսումնասիրելիս նկատել է եգիպտական քանդակներ, մեհենագրեր և հին եգիպտոսի ճարտարապետու-

¹⁰ Մարտիրոսաց ժամանակաշրջանի սկիզբ է համարվում 284 փրկչական թվականի օգոստոսի 29-ը, երբ Դիոկղետիանոս կայսրը հրապարակեց քրիստոնյաներին հալածելու հրովարտակը: Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Աբուսահլ հայ արաբագիր պատմիչ եկեղեցեաց եւ վանորէից Եգիպտոսի, «Բազմավէպ», 1895, էջ 131:

¹¹ **В. Г. Бок**, Материалы по археологии христианского Египта, СПб, 1901.

¹² Նույն տեղում, էջ 58:

¹³ Նույն տեղում, էջ 59:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 58:

¹⁵ **Josef Strzygowski**, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, s. 731-732.

¹⁶ **Թորգոմ արքեպիս. (Գուշակեան)**, Հայերէն արձանագրութիւններ Վերին Եգիպտոսի ղպտի վանքի մը մէջ, «Ամէնուն տարեցոյցը», ԺԷ տարի, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 374-380: Տե՛ս նաև **Թ. Գուշակեան**, Եգիպտոսի հայոց հին եւ արդի եկեղեցիները..., Գահիրէ, 1927:

թյանը հատուկ հսկայական կործանված սյուներ¹⁷: Նրա կարծիքով եկեղեցին կառուցել են հայերը 11-րդ դարում¹⁸: Այս միտքը նա արձարծում է նաև Եգիպտոսի հայկական եկեղեցիներին նվիրված գրքում: Եկեղեցին ավելի ուշ շրջանում է կառուցվել, քան բուն տաճարը: Շինությունը պսակող գմբեթները հայկական են, իսկ հայ նկարիչը չէր կարող օտար եկեղեցին պատկերազարդել¹⁹:

Նշանավոր հայագետ, հայկական միջնադարյան արվեստի փայլուն գիտակ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը նույնպես անդրադարձել է այս խնդրին, մասնավորապես Թեոդորոս նկարչին: «Թեոդորոս գրիչ և նկարիչ» ուշագրավ հոդվածում²⁰ նա հետաքրքիր զուգահեռ է տանում Թեոդորոս որմնանկարչի և այժմ Երուսաղեմում պահվող կիլիկյան մի ձեռագիր Ավետարանի մանրանկարիչ Թեոդորոսի միջև, ենթադրելով, որ նա նույն անձն է: Ցավոք, Ավետարանի²¹ ստեղծման տարեթիվը հայտնի չէ: Ձեռագրի հնագույն հիշատակարանը 1287 թվականից է, որտեղ նշվում է հետագա ստացողի անունը: Կիր Վասիլ անունով մեկը Մելիտենեից գալիս է Երզնկա՝ իր հետ բերելով Ավետարանը, որը նվիրաբերվում է քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն²²:

Դատելով մանրանկարների պատկերագրական առանձնահատկություններից և գրչությանից՝ Գ. Հովսեփյանը համարում է, որ Ավետարանը պատկանում է կիլիկյան գրչարվեստի վաղ շրջանին և գրվել ու նկարազարդվել է 12-րդ դ. երկրորդ կեսին: Թեոդորոս մանրանկարչի անունը գրված է Մատթեոս ավետարանչի պատկերի տակ. «զԹեոդորոս նկարող սորին յիշեսցիք ի Տէր» (5բ): Թեև ձեռագրում գրչի անունը հիշատակված չէ, սակայն որմնանկարի արձանագրության այն հատվածը, որտեղ նշված է Թեոդորոսի գրիչ լինելը, հիմք է տվել Գ. Հովսեփյանին համարելու, որ նա նույն Թեոդորոսն է:

Ավետարանի պատվիրատուները Մատթեոս քահանան և նրա եղբայր Վահանն են: Ձեռագրի 288բ թերթին «Գահակալ Քրիստոս» մանրանկարն է, որտեղ Մատթեոս քահանան նրան է նվիրաբերում իր պատվիրած Ավետարանը (նկ. 9): Ահա այս պատկերն է հիմք տվել Գ. Հովսեփյանին զուգահեռ տանելու Սպիտակ վանքի որմնանկարի հետ, քանի որ այս մանրանկարը պատկերագրորեն մոտ է «Քրիստոսը փառքի մեջ» թեմային: Մանրանկարում Հիսուս Քրիստոսը նստած է առանց թիկնամասի գահին, բարձի վրա: Աջով օրհնում է Մատթեոս քահանային, որը նրան է նվիրաբերում Ավետարանը, ձախ ձեռքով ոտքին է հենել բաց գիրք: Նրա դեմքի արտահայտությունը շատ նման է Պանտոկրատոր (Ամենակալ) Քրիստոսի պատկերագրական տիպին: Լուսապսակից վեր հունարեն փակակազրով գրված է IC XC (Հիսուս Քրիստոս), ինչպես Սպիտակ վանքի որմնանկարում:

Ինչ վերաբերում է որմնանկարի ստեղծման ժամանակին, ապա ղպտական արվեստի գիտակ Ա. Յ. Կակովկինն իր «Հայերը միջնադարյան Եգիպտոսում» ուշագրավ հոդվածում հար-

¹⁷ Հայերեն արձանագրություններ Վերին Եգիպտոսի..., էջ 374:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 380:

¹⁹ Եգիպտոսի հայոց հին եւ արդի եկեղեցիները..., էջ 16-17:

²⁰ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1987, էջ 228-232: Հոդվածն արտատպված է 1948 թ. Կահիրեում լույս տեսած «Կյանք և գիր» տարեգրքից:

²¹ Երուսաղեմ, ձեռ. հմր. 1796: Տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողոս-րեան, հ. 6, Երուսաղեմ, 1972, էջ 146-150:

²² Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի կարծիքով այս Ավետարանն ընդօրինակվել է Մելիտենում 1187 թվականին: Տես Տ. Der-Nersessian, Miniature painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the twelfth to the fourteenth century, vol. 1, Washington, D. C. 1993, p. 23.

ցին վերաբերող հետաքրքիր հղումներ է տալիս²³: Նա նշում է, որ Վ. Գ. Բոկի հայտնաբերած որմնանկարը հետագայում ուսումնասիրել է Ուգո Մոններե դե Վիլարը և եկել այն եզրակացության, որ Թեոդորոսը Սպիտակ վանքի գանձարանի խորանը նկարազարդել է 1076-1112 թթ. միջակայքում, իսկ նրա անվանակից ղաթի նկարիչը ավարտին է հասցրել այն 1124 թ.²⁴: Վ. Ֆոլբախը համարում է, որ հայ արվեստագետը Սպիտակ վանքում աշխատել է մոտավորապես 1076 թ.²⁵, իսկ Պ. դյու Բուրգեի տեսակետով որմնանկարը ստեղծվել է մոտավորապես 1090 թ.²⁶:

Վերջնական եզրակացություններ չանելով ասենք միայն, որ հետազոտողները հիմնականում միակարծիք են, որ հայկական որմնանկարը ստեղծվել է 12-րդ դ. առաջին կեսին: Ավելացնենք, որ դատելով ղաթերեն արձանագրությունից, 1124 թվականից առաջ, ինչ-ինչ պատճառով որմնանկարի գոյությունը վտանգված է եղել, և այն փրկել են ղաթի հոգևորականները:

«Քրիստոսը փառքի մեջ» որմնանկարը հնագույններից է հայկական միջնադարյան կերպարվեստի պատմության մեջ և որպես այդպիսին կարիք ունի առավել խորը և համակողմանի ուսումնասիրության:

Նկարները՝ էջ 329-336, Photos on pages 329-336.

²³ **А. Я. Каковкин**, Армяне в средневековом Египте (к вопросу о культурных связях армян и египтян), Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 1982, հ. 1, էջ 151-152, 155:

²⁴ **Ugo Monneret de Villard**, Les Couvents pres de Sohag (Deyr el-Abiad et Deyr el-Ahmar), Milan, v 2 1926, p. 132-133.

²⁵ Enciclopedia of World Art, v 3, col. 806.

²⁶ **P. du Bourguet**, Datation raisonnee de la peinturc murale copt, «Nubia. Recentes recherchs. Actes du Colloque nubologique international au Musee national de Varsovic 19-22 juin 1972», Varsovic 1975, p. 41.

MEDIEVAL ARMENIAN PRECIOUS FRESCO IN EGYPT

(THE IMAGE “CHRIST IN GLORY” BY THEODORE OF KESUN)

Summary

The famous wall painting "Christ in Glory" created by the Armenian scribe and painter Theodore of Kesun (Theodoros Kesuntsi), is located in the conch of the apse of Coptic White Monastery (Deyr el-Abiad) in Egypt. This valuable creation has been at the center of attention of scholars interested in ancient Egyptian Christian monuments over the years. Not only the original wall painting is noteworthy, but also the Armenian and Coptic inscriptions written in ink, which are located in the lower part of the mural. In particular, the Armenian inscription mentions the names of the painter Theodore, his father Christaphor and the spiritual leader of the Egyptian Armenian community Grigoris, the son of the sister of the Catholicos Grigor Vkeyaser, who held this post since 1087.

The iconography of Christ in Glory has been well-known since the 7th century. The Deesis appears on Armenian frescoes as a supplement to the main composition. In the northern apse of the church the fresco of Second Coming is located. The southern apse was also covered with frescoes, which, unfortunately, were not preserved. All murals had a teleological character.

The scientists share the same opinion that the Armenian wall painting was created in the first half of the 12th century. According to the Coptic inscription, before 1124 the existence of the mural painting was under threat for unknown reasons, and it was saved by the Coptic clergy.

The fresco "Christ in Glory" is one of the earliest in the history of medieval Armenian art and needs more profound and comprehensive study.

Նկ. 9 Սրբի պատկեր (լսնկ.՝ Քրիստինա Մարանչի, 2013):

Նկ. 10 Եպիսկոպոսի պատկեր (լսնկ.՝ Քրիստինա Մարանչի, 2013):

Նկ. 11 Սրբի պատկեր (լսնկ.՝ Քրիստինա Մարանչի, 2013):

Նկ. 12 Արձանագրության հատված գմբեթարդի կամարի վրա (լսնկ.՝ Քրիստինա Մարանչի, 2013):

Հոդվածի բոլոր լուսանկարները Հրայր Բազեի:

1. Եգիպտոսի Սպիտակ վանքը (Դեյր էլ-Աբյադ. Deyr el-Abiad):

2. Ավագ խորանի «Քրիստոսը Փառքի մեջ» որմնանկարը:

3. Որմանկարի կենտրոնական մասը:

4., 5. Ավետարանիչների պատկերները:

6. Աջ կողմից մանդոլան պահող արծիվը և թևավոր ցուլը: